

ISSN 2454-8596
www.MyVedant.com

An International Multidisciplinary Research E-Journal

स्वातंत्र्य सेनानी श्री पूर्णिमाबहेन पडवासांनी रचनात्मक प्रवृत्तियो

Chavda Vaishaliben Rajeshkumar

Salangpur Road

Botad. 364710

VIDHYAYANA

૧. પ્રસ્તાવના

સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, ગાંધીજીના અનુયાયી, પદ્મભૂષણથી સન્માનિત અને આદિવાસી કન્યાઓને શિક્ષિત કરી ઉજાગર કરનાર એવા ડાંગના દીદી એટલે પૂર્ણિમા બહેન પકવાસા. જેઓને સ્વતંત્ર સૈનિક હોવાની સાથે સાથે સામાજિક સુધારક પણ કહી શકાય.

દેશની આઝાદી માટેસ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને દે શસેવિકા તરીકે નીડર, ઉત્સાહી, શિસ્તબદ્ધ કાર્ય કરનાર તથા પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પિત કરનાર હતા. તેઓના વ્યક્તિત્વના અલગ અલગ પાસા જોવા મળે છે. તેઓએ બાળપણથી લઈને છેક મૃત્યુ સુધી અનેક એવી પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. આઝાદી આંદોલનમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ, સામાજિક પ્રવૃત્તિ, શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ તથા મહિલા ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓ કરેલી છે જેના કારણે તેમને ડાંગની દીદીનું બિરુદ મળ્યું છે. ભારતસરકાર તથા ગુજરાત સરકાર દ્વારા તે મને કેટલાક એવોર્ડ્સ પણ પ્રાપ્ત થયા છે.

૨. પૂર્ણિમા બહેન પકવાસાનો પરિચય

ગાંધી યુગના નિર્ભીક નારીરત્ન એવા પૂર્ણિમા બહેન પકવાસાનો જન્મ ૧ લી ઓક્ટોબર ૧૯૧૩ ના રોજ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ વ્રજલાલ શેઠ અને માતાનું નામ ચંચળબા હતું. ચાર ભાઈ બહેનોમાં તેઓ સૌથી મોટા હતા. તેમને માતા પાસેથી ધાર્મિક સંસ્કારો તથા પિતા અને કાકા પાસેથી દેશસેવા અને રાષ્ટ્ર પ્રેમના સંસ્કારો મળ્યા હતા. તેમણે સ્નાતક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો તથા શિક્ષણની સાથે સાથે અમરેલીમાં વ્યાયામ શાળાની તાલીમ લીધી હતી. પંચમઢીમાં મીલીટરી કોલેજમાં દાખલ થઈ વિવિધ હથિયારોનો ઉપયોગ કરવાનું શીખેલ. ઘોડેસવારી, સંગીતકલા વગેરે પણ શીખ્યા હતા. ગુજરાત મહારાષ્ટ્રમાં સ્કાઉટ ગાઈડનું પદસંભાળ્યું હતું. તેઓભારતી સેવાસંઘ, ભગીની સમાજ અનેબાળ શિક્ષણ સંઘ જેવી સંસ્થાઓમાં કામ કરી ચૂક્યા હતા. તેમનું મૃત્યુ ૧૦૧ વર્ષની વયે એપ્રિલ ૨૦૧૬માં થયું હતું.

૩.રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્ર સંગ્રામમાં ગુજરાતની મહિલાઓનું પ્રદાન

આ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્ર સંગ્રામની લડતમાં ગુજરાતની અનેક એવી મહિલાઓનું આગવું પ્રદાન રહ્યું છે. જેમાં કસ્તુરબા ગાંધી,મૃદુલા સારાભાઈ,અનસૂયા સારાભાઈ, પુષ્પાબહેન મહેતા,મણિબહેન પટેલ, ચંચળબહેન મહેતા, દેવીબહેન પદ્મણી,શ્રીમતીભક્તિલક્ષ્મી દેસાઈ, વિનોદીની નીલકંઠ, ઇન્દુમતીબહેનશેઠ, ઇન્દુમતી મહેતા, સરલાદેવી સારાભાઈ, શારદાબહેન, ભક્તિબા, મીઠુંબહેન પીટી ટ, જયાબહેન શાહ, શ્રીમતી જમનાબહેન નગીનદાસ, પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા જેવી અનેક નામી અનામી બહેનોએ પોતાનું સમગ્ર જીવન દેશ માટે અર્પણ કરી દીધું હતું.

૪.પૂર્ણિમાબહેનની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ

તેમને પોતાના જીવનકાળ કરેલ કાર્યને બે દ્રષ્ટિએ જોઈ શકાય છે. (૧) સ્વતંત્રતા આંદોલનના ક્રાંતિકારી યુવા નેતા તરીકે (૨) સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ બાદ ગાંધીજીના સિધ્ધાંતોને મૂર્ત રૂપ આપી તેમણે કરેલ સામાજિક અને શૈક્ષણિક કાર્યો.

❖ પૂર્ણિમાબહેનને શસ્ત્ર રાખવાની ગાંધીજીની પરવાનગી

૧૯૩૦ ના સમય ગાળામાં જ્યારે દેશ ગાંધીજીના રંગમાં રંગાયેલો હતો ત્યારે આ ચળવળમાં સહભાગી બનવા માટે ઘરનો ઉંબરો ઓળંગીને એવી સૌરાષ્ટ્રના અત્યંત રૂઢીચુસ્ત જમાનામાં એ સમયે કલ્પના પણ થઈ શકતી ન હતી. આ સમયે ભારત દેશની મુક્તિ કાજે બાપુએ કરેલ હાકલને માથે ચડાવી અનેક મહિલા અને યુવતીઓએ સત્યાગ્રહ માં મદદરૂપ થવા માટેઆઝાદીની લડતમાં સામેલ થઈ હતી.

આ સમયે સૌરાષ્ટ્રના ગામડાઓમાં સ્ત્રી અને પુરુષોની અલગ અલગ છાવણીઓગામોગામ કૂચ કરીને બાપુના સંદેશાઓને ગામડામાં પહોંચાડવાનું કાર્ય કરતા. આ સમયે ગામડાઓમાં મહિલા સત્યાગ્રહીઓની ટૂકડીમાં એક છોકરી કમરે ધારદાર નાની કટારી કમરે છુપાવી રાખતી. સત્યાગ્રહમાં અહિંસા જ હતી જેમાં હિંસાને કોઈ સ્થાન નહતું. જેમાં હિંસક શસ્ત્ર રાખવું એ ગુનો

ગણાતો હતો. આ સમયે ગામલોકોને આ છોકરી પાસેથી શસ્ત્રની જાણ થતા તેઓએ બાપુને ફરિયાદ કરી અને બાપુએ આ છોકરીને મળવા માટેનો સંદેશો મોકલાવ્યો. જ્યારે તે છોકરી બાપુ પાસે આવી ત્યારે તેણે બાપુને મહિલાઓની સુરક્ષાની વાત જણાવીને કહ્યું કે પોતાની સુરક્ષા માટે સાથે હથિયાર રાખવું એ ગુનો છે ?ત્યારે બાપુએ તેને શાબાશી આપી અને કહ્યું કે જો તું સમાજની બધી બહેનોને સ્વરક્ષણની કળા શીખવે અને ગામડાઓમાં પણ આ કાર્ય પાર પડે ત્યારે તને મારી ખરી દિકરી સમજુ. ગાંધીજીના આ શબ્દો પૂર્ણિમાબહેનના હૃદયમાં ઉતરી ગયા અને તેણે બાપુના આ આહવાનને જીવન મિશન બનાવી દીધું.

૧. પ્રારંભિક પ્રવૃત્તિઓ

પૂર્ણિમાબહેન પકવાસાને બાળપણથી જ રાષ્ટ્રીયતાનું વાતાવરણ મળ્યું હતું. જેના કારણે બાળપણથી જ તેઓ દેશસેવામાં જોડાયા હતા. પિતા વ્રજલાલ શેઠ અને કાકા અમૃતલાલ શેઠ સ્વતંત્ર આંદોલનમાં સક્રિય હતા, પૂર્ણિમાબહેન આઠ વર્ષની ઉંમરે કાકા અમૃતલાલ શેઠ સાથે ગયા ત્યારે બાપુના દર્શન થયેલ. ત્યાર બાદ તેઓ સેવાદળમાં જોડાઈ ગયા.

૨. સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળમાં પ્રદાન

૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહમાં બાપુનો સંદેશો ગામડે ગામડે પહોંચાડવાનું કાર્ય કર્યું હતું. તેઓ આ લડત વખતે તેમની ટૂકડી બનાવીને ગામડે ગામડે લોકજાગૃતિનું કાર્ય કરતા. ખાદી વણવી, ખાદી પહેરવી, રેંટીયો કાતવો, દારૂબંધી, સ્વદેશી અપનાવી વિદેશી વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો, પીકેટીંગ કરવું વગેરે કાર્યો નિષ્ઠાથી કરતા હતા.

તેમના આવા કાર્ય બદલ અંગ્રેજ સરકાર દ્વારા ધરપકડ કરવામાં આવી હતી પરંતુ આ સમયે તેમની ઉંમર ૧૭ વર્ષની હોવાથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા અને પાછળથી ૧૯૩૨માં ધરપકડ કરી જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. આ જેલવાસ તેમને ૬ માસ માટે થયો હતો.

(૨.૧) સાબરમતી જેલમાં કરેલ પ્રવૃત્તિઓ

VIDHYAYANA

An International Multidisciplinary Research E-Journal

ISSN 2454-8596
www.MyVedant.com

આ સાબરમતી જેલ દરમિયાન તેમનો પરિચય પૂ. કસ્તૂરબા ગાંધી સાથે થયો હતો. આ જેલવાસ દરમિયાન તેમણે અમરેલી વ્યાયામ શિબિરમાં જે તાલીમ લીધી હતી તેનો ઉપયોગ તેમણે જેલની બહેનોને શીખવવામાં કર્યો. ત્યાં સ્ત્રી જાગૃતિના કાર્યો કરી મહિલાઓને સ્વરક્ષણની તાલીમ આપી. જેલની બહેનોને યો ગાસનો કરાવવા, ગીતાના પાઠ કરાવવા, વ્યાયામની કસરતો કરાવવી, ભજન, પ્રાર્થના, ધૂન વગેરે કરાવતા હતા.

આ જેલવાસ દરમિયાન તેમને મુખ્ય કાર્ય એ કસ્તૂરબા ને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું કર્યું હતું. જેલમાં બંગાળથી આવેલ સરસ્વતીબાઈ પાસેથી તેઓ સંગીત શીખ્યા હતા.

(૨.૨) પૂર્ણિમાબહેનના જેલવાસ દરમિયાનના સાથી મિત્રો

❖ મહિલા સાથી મિત્રો

(૧) કસ્તૂરબા ગાંધી (૨) મણિબહેન પટેલ

(૩) શ્રીમતી નિર્મલા લાલવાણી (૪) શ્રીમતી લક્ષ્મી રોસ્યા

(૫) શ્રીમતી ફૂલકુવર (૬) શ્રીમતી મોંગી ડીપલાણી

(૭) શ્રીમતી જેઠીસિપાહી મલાનો (૮) દેવીબહેન પટ્ટણી

(૯) સુમિત્રા ભટ્ટ (૧૦) શ્રીમતી પાર્વતી ગીડવાણી

(૧૧) લાભુબહેન મહેતા

❖ પૂર્ણિમાબહેન સાથેના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો

(૧) રતુભાઈ અદાણી (૨) મંગળદાસ પકવાસા

(૩) વિનોબા ભાવે (૪) વસંતરાય હેગીસ્ટે

(૫) કનુભાઈ લહેરી (૬) મોહનભાઈ મહેતા

(૭) સુરીગ બાબરિયા (૮) મનુભાઈ બક્ષી

(૯) અમૃતલાલ આચાર્ય (૧૦) કિર્તીભાઈશેઠ

(૧૧) રણછોડ અદા (૧૨) મનુભાઈ પંચોલી

(૧૩) જયમલ્લભાઈ પરમાર (૧૪) હરિપ્રસાદભટ્ટ

૩. અમદાવાદ યુવક સંમેલન, ૧૯૩૦

૧૯૩૦ ના સમયગાળા દરમિયાન મુદ્દલા બહેન સારાભાઈ ના નેતૃત્વ હેઠળ અમદાવાદમાં યુવક સંમેલન ભરાયું હતું. જેમાં શરૂઆતનું પ્રાસ્તાવિક ભાષણ મુદ્દલા બહેને કરેલ અને ઠરાવો પસાર કરેલ. જ્યારે છેલ્લો અને દસમો ઠરાવ પૂર્ણિમાબહેને રજૂ કર્યો. તેઓ ટેબલ પર ચડી આ ઠરાવનું ભાષણ કરતા ત્યાં જ પોલીસ આવી અને તેઓ બધાને પકડી જેલની સજા કરેલ. પૂર્ણિમાબહેને રાજકોટ અને લીંબડી સત્યાગ્રહમાં પણ ભાગ લીધો.

૪. હરીપુરા કોંગ્રેસ અધિવેશન વખતે આપેલી સેવા, ૧૯૩૮

ઈ.સ. ૧૯૩૮ માં હરીપુરા ખાતે ભરાયેલ કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં લગભગ ૫૦ જેટલી છોકરીઓ સૌરાષ્ટ્રથી આ અધિવેશનમાં સેવા આપવા માટે વોલેન્ટીયર તરીકે આવી હતી. આ વોલેન્ટીયર દળના નેતા તરીકે કુમારી મુદ્દલાબહેન સારાભાઈ હતા. તેઓ કોંગ્રેસના આ અધિવેશન માટે વોલેન્ટીયર ભેગા કરવા નીકળેલા. ફરતા ફરતા તેઓ રાણપુર આવ્યા અને ત્યાં અમૃતલાલ પાસે બે બહેનોની માંગણી કરેલ જેમાં એક પૂર્ણિમાબહેન અને બીજા અમૃતલાલ શેઠની દીકરી લા ભૂબહેન. અમૃતલાલે પ્રસન્નતા પૂર્વક આ બંને બહેનોને મુદ્દલાબહેન સાથે જવાની રજા આપી હતી. વોલેન્ટીયર તેમને એક માસની તાલીમ હતી. તેમાં પ્રથમ પંદર દિવસ હરીપુરા ગામમાં સફાઈ કરવાની અને બીજા પંદર દિવસ ઓફીસવર્કની તાલીમ લઈને કોંગ્રેસ સેશન વખતે સેવા કરવાની હતી. જેમાં ભારતભરમાંથી ૫૦૦૦થી વધારે બહેનો જોડાઈ જેને તાલીમ આપવામાં આવી હતી. જેમાં પૂર્ણિમાબહેનની ટુકડીએ જુગતરામ દવે પાસેથી તાલીમ લીધી હતી.

આ અધિવેશન શ રૂથયું ત્યારે પૂર્ણિમાબહેનની ડયુટી મુખ્યસ્ટેજ પર બિરાજમાન નેતાઓ જેઓ સ્ટેજ પાછળના દરવાજેથી આવે ત્યાં હતી. જેમાં દરેક વ્યક્તિના બેજ તપાસીને અંદર દાખલ થવા દેવાના હતા. આ નેતાઓમાં શ્રી રાજેન્દ્ર બાબુ, મંગળદાસ પકવાસા, જવાહરલાલ નહેરુ અને રા જગોપાલાચાર્ય વગેરે જુદા જુદા રાજ્યના મંત્રીઓ અને કોંગ્રેસના પ્રમુખો આવ્યા હતા. આ અધિવેશન વખતે પૂર્ણિમાબહેનનો પરિચય મંગળદાસ પકવાસાસાથે થયેલ જે આગળ જતા તેમના સસરા બન્યા.

પ. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ (ઋતુંભરા વિશ્વ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના)

ઋતુંભરા વિશ્વ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૫૩ માં શક્તિદલના નામથી પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા દ્વારા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ પાછળથી તેનું નામ ૧૯૬૯ માં ઋતુંભરા વિશ્વ વિદ્યાપીઠ રાખવામાં આવ્યું. આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મહિલાઓનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે.

જેમાં શિક્ષણની સાથે સાથે નારી ઉત્થાનના કાર્યો, સમરકેમ્પ, બાગાયત અને ઔષધી ઉછેર, મહિલા સશક્તિકરણ, યુવા જાગૃતિ માટેના સંગઠનો, પર્યાવરણ સંરક્ષણ વગેરે જેવા કાર્યો કરાવવામાં આવે છે. આ સંસ્થાની સ્થાપના ફક્ત આઠ છોક રીઓથી કરવામાં આવી હતી આજે તેની સંખ્યા આઠસોએ પહોંચી છે.

પ. પૂર્ણિમાબહેન પકવાસાને મળેલ એવોર્ડ

સેવાનું આજીવન કાર્ય કરનારને કોઈ એવોર્ડ કે સન્માન થી કોઈ ફરક પડતો નથી. તેઓ તો સેવાને આત્મસાત કરી સેવા નાં જ કાર્યમાં સદા કાર્યશીલ હોય છે, તેવું જ એક વ્યક્તિત્વ છે પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા. તેઓને ભારત અને ગુજરાત સરકાર તરફથી ઘણા બધા એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

VIDHYAYANA

An International Multidisciplinary Research E-Journal

ISSN 2454-8596
www.MyVedant.com

- (૧) ફીડમફાઈટર એવોર્ડ, રાષ્ટ્રીય શાળા ઘાટકોપર, ૧૯૮૩
- (૨) આદિવાસી સેવા માટે અમૃત પુરસ્કાર, ૧૯૮૪
- (૩) આદિવાસી સેવા માટે સંસ્કાર કેન્દ્ર વડોદરા તરફથી એવોર્ડ, ૧૯૮૪
- (૪) આદિવાસી સેવા માટે અભિવાદન ટ્રસ્ટ તરફથી એવોર્ડ, ૧૯૮૫
- (૫) યંગ રોટેરિયન એવોર્ડ ફોર ફીડમ ફાઈટર, ૧૯૯૩
- (૬) ચંપાબહેન ગોંધિયા એવોર્ડ (સ્ત્રી સેવા માટે) ૧૯૯૪
(યંગ મેન્સ ગાંધીયન એસોસિએસન રાજકોટ દ્વારા)
- (૭) આદિવાસી સેવા માટે પત્રકાર ફાઉન્ડેશન મુંબઈ તરફથી એવોર્ડ, ૧૯૯૫
- (૮) ગુજરાત રાજ્ય તરફથી ફીડમફાઈટર એવોર્ડ, ૧૯૯૬
- (૯) લક્ષ્મી મેનન એવોર્ડ ફોર લીટરસી ઇન વુમન, ૧૯૯૮
- (૧૦) પૂ.બા બાપૂ શતકોતર પ્રસંગે બા એવોર્ડ, ૨૦૦૦
- (૧૧) ગુજરાત પ્રતિભા એવોર્ડ વિશ્વ ગુજરાતી પરિષદ તરફથી, ૨૦૦૪
- (૧૨) પદ્મભૂષણ એવોર્ડ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ તરફથી, ૨૦૦૪
- (૧૩) ગુજરાત કેળવણી મંડળ દ્વારા, ૨૦૦૬
- (૧૪) ઋતુભરા વિશ્વ વિદ્યાપીઠ દિવ્ય જીવન જ્યોત એવોર્ડ, ૨૦૧૧
- (૧૫) નારી રત્ન એવોર્ડ, ૨૦૧૩
- (૧૬) માતૃ શ્રી સંતોક બામાનવ રત્ન એવોર્ડ, સુરત, ૨૦૧૩

૬.સમાપન

આમ પૂર્ણિમાબહેન પકવાસાએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન અનેક એવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. તેમણે સ્ત્રી શક્તિને ઓળખી અને સ્ત્રીએ અબળા નહી પણ સબળા છે તથા શક્તિનો સ્ત્રોત છે એ વાતને જાણી આદિવાસી પછાત વિસ્તારની સ્ત્રીઓને સક્ષમ બનાવી આ વાત સિદ્ધ કરી છે. મહિલાઓમાં દેશભક્તિની ભાવના જગાડીને નારીશક્તિને બહાર લાવવાનું કાર્ય ઉજાગર કર્યું છે. તો જીવનપર્યંત આવા કાર્ય કરનાર ધન્ય છે આ નારીને...

૭.સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

- ૧.ગુજરાતના નારીરત્નો,મીનાક્ષી ઠાકર,ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,અમદાવાદ,પ્ર.આ.,૨૦૦૯
 ૨. મંગલ સરિતા,પૂર્ણિમા પકવાસા,ઋતુંભરા વિશ્વવિદ્યાપીઠ,મુંબઈ,પ્ર.આ. ૨૦૦૩.
 ૩. જીવન શિલ્પીઓ,પૂર્ણિમા પકવાસા,ઋતુંભરા વિશ્વવિદ્યાપીઠ,મુંબઈ,પ્ર.આ. ૧૯૯૫.
--ઋતુંભરા વિશ્વવિદ્યાપીઠ દ્વારાપ્રકાશિતસામયિકોમાંથી
 ૪. શક્તિદલ,(સાપુતારા),ઓક્ટોબર-નવેમ્બર,૨૦૦૦.
 ૫. ઋતુંભરા શક્તિદલ,જાન્યુઆરી, ૨૦૧૨.
 ૬. ઋતુંભરા શક્તિદલ,દીપોત્સવ અંક,ઓક્ટોબર,૨૦૧૩.
 ૭. ઋતુંભરા શક્તિદલ,એપ્રિલ, ૨૦૧૬.
 ૮. સ્ત્રીજીવન સામયિક, ડિસેમ્બર, ૧૯૮૧.
- નોંધ: ઋતુંભરા વિશ્વવિદ્યાપીઠ સંસ્થાની રૂબરૂ મુલાકાત લીધેલ છે.